

LÆRERUDDANNELSE OG LÆRERKULTURER I SLUTNINGEN AF 1700-TALLET

– med eksempler fra Kiel og Brahetrolleborg

AF INGRID MARKUSSEN

INTRODUKTION

Artiklen følger læreruddannelsen i Danmark fra Kiel Seminarium 1781 - over den lærerkultur, der efter 1783 udviklede sig på Brahetrolleborg under indflydelse af ideerne fra Kiel - til oprettelsen af Blaagaard og Brahetrolleborg seminarier 1791 og 1794, og de ideer om lærerens funktion i landbosamfundet, som kom til at præge læreruddannelsen omkring år 1800.

Artiklen bygger bl.a. på skoleholder Johannes Pades erindringer fra sit ophold på Kiel Seminarium 1784-86, skolekommissionsprotokollen fra Brahetrolleborgs skolevæsen¹ og arkivalier fra Brahetrolleborgs godsarkiv. Arkivalierne afdækker en forældrekonflikt², som Pade kom ud for i 1795 på grund af sin moderne undervisning. På greve Ludvig Reventlows opfordring skrev Pade et omfattende forsvarsskrift, som viser interessante træk af de pædagogiske idéer, der prægede undervisningen. De pædagogiske principper fra Kiel blev senere grundlaget for det nyoprettede seminarium på Blaagaard i 1791, medens seminariet på Brahetrolleborg fra 1794 fulgte en lidt anden vej efter tilskyndelse fra Reventlows pædagogiske rådgiver i 1790'erne, Peter Villaume.

INDLEDNING

Frem til slutningen af 1700-tallet var en teoretisk uddannelse ikke nødvendig for at blive lærer i børneskolen i landdistrikterne.³ Det var de gejstlige myndigheder, der ansatte personer i lærerembede, og som senere gav lærerne vejledning ved deres visitatser.

Behovet for reformer på skoleområdet slog igennem i de tre sidste årtier af 1700-tallet, med kritik af skolernes begrænsede pensum, lærernes manglende ud-

¹ Gærup Skolemuseum.

² Markussen 2019.

³ Larsen (1916) 1984 gengiver et utal eksempler på skoleforhold i landdistrikterne i 1700-tallet. Se f.eks. side 245-251, 311-316, se også Appel & Fink Jensen 2013 kap. 13.

dannelse og deres undervisningsmetode, der byggede på endeløs terperi og udenadslære.⁴ Kritikken opstod i forbindelse med en opprioritering af landbruget som landets bærende erhverv.⁵ Den økonomiske tænkning, som lå bagved, krævede bønder, der havde kundskaber om samfundet omkring dem, og den jord, de dyrkede, og som kunne agere selvstændigt og myndigt. De nye ideer harmonerede ikke med realiteterne i landbruget, hvor fæstesystem og stavnsbånd gennem årtier havde gjort bønderne initiativløse og mistænksomme over for nye ideer, der kunne effektivisere deres arbejde og skabe større foldudbytte – til glæde for hvem, var tanken hos mange.

MODERNISERINGEN AF SAMFUNDET PÅ BRAHETROLLEBORG.

Udviklingen på Brahetrobbleborg er et godt eksempel på de nye ideer om samfundets modernisering, som fandt sted under oplysningstiden, og de konsekvenser, de fik for skolen og læreruddannelsen.

I 1788 lagde greve Ludvig Reventlow en masterplan frem for udviklingen af godset, som han havde arbejdet på gennem en del år.⁶ Den bestod af tre trin. Første trin var da allerede gennemført i 1783, nemlig opbyggelsen af et velorganiseret skolevæsen med et udvidet fagligt pensum, uddannede lærere og nye undervisningsmetoder.⁷ Andet trin var gennemført året før, i 1787, hvor en ny fattigforordning var blevet indført på godset. Den skulle lære bondebefolkningen at sætte en ære i at være økonomisk selvhjulpne, så hjælp til de fattige ikke fortsat skulle være en tung byrde for lokalsamfundet. Fattigforordningen skulle også sikre at de, som var gamle og svækkede eller syge, kunne leve anstændigt ved hjælp af fællesskabet. Tredje trin, kronen på værket, blev gennemførelsen af landboreformerne i 1788, der lagde grunden til en selvstændig tilværelse som gårdmænd med de krav om ansvar for eget landbrug, som det førte med sig. Trin 1, skolen, var krumtappen i reformarbejdet, idet Reventlow så den som en forudsætning for, at både trin 2 og 3 ville have mulighed for at gennemføres efter intentionen. Hermed blev lærerne en uvurderlig ressource i reformarbejdet.

Pædagogisk uddannede undervisere sørgede Reventlows gode ven, den tidligere hofpræst i København, Johan Andreas Cramer for. Cramer, der fungerede som prokansler ved Kiel Universitet, havde samme pædagogiske anskuelser som Reventlow og samme positive opfattelse af bondestandens værdi for samfundet som han. I 1781 havde han oprettet et seminarium i Kiel for lærere i landdistrikter, og hans seminarium var åbent for de unge bønderfolk og lærersønner, som Reventlow sendte

⁴ Markussen i Korsgaard et al. 2017: 125-128.

⁵ Markussen (2017 c): 203-221, Korsgaard et al. 2017: 125-128.

⁶ Markussen (2017 c): 203-221, Bobé bd. 2: 193-216.

⁷ Reglement for skolerne på baroniet Brahetrobbleborg af 17. december 1783 "for de Underdane-re, som ligge udi Brahetrobbleborg Kirkesogn" bliver konfirmeret den 25. februar 1785 og trykt i Fogtmas Rescripter 1785-86 side 109-125. Instruksen til lærerne er trykt i Fogtmans Rescripter 1785-86 side 125-135. Jf. Markussen 2019: 51.

til hans seminarium.⁸ Ganske vist lå seminariet i Holsten, og undervisningen foregik på tysk, men fagene, de filantropiske grundideer, de mange nyttebetonede fag og de nye undervisningsmetoder var dem, som Reventlow havde brug for til modernisering af skolevæsenet på Brahetrolleborg. Og de lærerkandidater, der skulle fungere i kongeriget, blev eksamineret på dansk – i hvert tilfælde i bibelhistorie.⁹

JOHANNES HANSEN PADE

Takket være righoldige kilder kan vi faktisk følge en ung mands møde med undervisningen på Kiel Seminarium i 1784. En af de tre mænd, som Reventlow sendte dertil, skrev sine erindringer fra ganske detaljerede dagbogsnotater.¹⁰ Det var Johannes Hansen Pade fra Asserballe på Als, som efter sit ophold på Kiel Seminarium blev lærer på Brahetrolleborg.

KIEL SEMINARIUM¹¹

Under sin uddannelse på Kiel Seminarium fra 1784-1786 mødte Johannes Pade en række faglærere, som han satte pris på, bl.a. den unge teolog Heinrich Müller, der ser ud til at have været en af seminariets drivende kræfter.

Heinrich Müller skrev i 1788 en detaljeret bog om seminariets oprettelse og udvikling, og her kan vi se de principper, der blev undervist efter.¹² Et eksemplar af bogen befinder sig i Brahetrolleborgs arkiv. Reventlows mange understregninger og notater i marginen viser med hvilket engagement, den blev studeret for at indgå i tilrettelæggelsen af hans eget skolevæsen.

Et eksempel på den nye opfattelse af lærerrollen, som Johan Andreas Cramer stod for, har Pade nedfældet i sine erindringer. Her fortæller han, at Cramer var eksaminator til Pades sluteksamen. Pade fik da et spørgsmål om, hvordan han ville reagere, hvis et barn i skolen stillede ham et spørgsmål, han ikke kendte svaret på. Pade svarede, som man må formode var det gængse svar, at han ville gå til sin sognepræst og af ham få det rette svar. Men det var Cramer ikke tilfreds med. Pade skulle åbent vedkende sig over for børnene, at en lærer eller en lærd person ikke kendte svaret på alt. Ingen kendte svaret på alle spørgsmål, pointerede Cramer, underforstået heller ikke en præst.¹³ Den lærertype, som Cramer ønskede at fremelske, var en langt mere selvstikker og selvbevidst lærer end de tidligere ti-

⁸ Markussen 2019: 42-44.

⁹ Johannes Hansen Pades selvbiografi, Rigsarkivet, Åbenrå. 1144/1. Markussen 2019: 114-119. Det har formentlig været Cramer selv, der eksaminerede på dansk, da han havde fungeret som hofpræst i København fra 1754-1771, og havde haft god tid til at tilegne sig det danske sprog, selv om hans embede blev udøvet på tysk.

¹⁰ Johannes Hansen Pades selvbiografi, Åbenrå. 1144/1. Manuskriptet blev publiceret af Torkel Baumgarten i 1915.

¹¹ Larsen (1893) 1984: 34-39, Appel & Fink Jensen 2013: 93-97, Markussen 2019: 114-119.

¹² Müller 1788.

¹³ Johannes Hansen Pades selvbiografi, Rigsarkivet Åbenrå 1141/1: 134, Baumgarten 1915.

ders ydmyge skoleholder, der var sig pinligt bevidst om gejstlighedens intellektuelle overlegenhed.

Fra Pades erindringer ved vi, at Cramer, foruden ledelsen af seminariet, også tog sig af øvelser i undervisningsmetode. Heinrich Müller underviste i religion og metodik. Sang og musikundervisningen foretoges af kantor Martin Ehlers, der også underviste i skrivning og regning. Subrektor ved latinskolen i byen underviste i fysik, grammatik, naturhistorie og stod for øvelser i skriftlige udarbejdelser, som var en vigtig del af uddannelsen. En ung teologistuderende underviste i bibelhistorie, geometri, fædrelandshistorie og geografi.¹⁴ Den praktiske øvelse i at katekisere fik seminaristerne ved, at de under H. Müllers ledelse katekiserede med vaisenhusdrenge fra det vaisenhus, der var bygget sammen med seminariet.

I metodikundervisningen drejede det sig ikke bare om, hvordan man skulle lære børnene at kende bogstaver, stave, læse, skrive, regne og øve forstanden, men også om at lære seminaristerne at udlægge teksten i religion og bibelsk historie, og øve dem i begrebsforståelse og en klar opfattelse af dømmekraft, slutninger, egentlige og uegentlige ord og sætninger.¹⁵

Det var specielt Heinrich Müller, som gjorde et stort indtryk på Pade.¹⁶ Han katekiserede så godt, at ethvert vanskeligt spørgsmål i bibelteksterne blev forklaret, så det stod lysende klart for seminaristerne. Det må have været en gave at have med i bagagen bagefter, hvor bibellæsning stod så stærkt i skolens undervisning.

Pade, der havde fungeret som lærer i over 10 år på Als, inden han kom på seminariet, var 34 år, gift og havde to små børn. Han tog sin uddannelse meget seriøst og kæmpede bravt for at gøre sig færdig til tiden, så han kunne komme hjem til familien og praktisere de nye principper i undervisningen på Brahetrolleborg.¹⁷ Ikke alle hans seminariekammerater befandt sig på samme niveau som Pade. Som eksempel fortæller han om et svar, som en af dem gav på H. Müllers spørgsmål i en religionstime. Det stillede spørgsmål drejede sig om, hvad der skete i 1500-tallet, som fik stor betydning for kristendommen. "Da blev Jesus født" svarede en ivrig ung mand. Müller slog hænderne for ansigtet og stønnede: "Mein Gott! Und das von einem Zweijähriger"¹⁸ – altså en seminarist, der havde modtaget undervisning i langt over et år. Man kan godt forstå, at Müller tog sig til hovedet.

Pade fik efter en mundtlig eksamination, som strakte sig over 3 dage, førstekarakter og en fin udtalelse fra seminariet.¹⁹

Samme år, som Kiel Seminarium blev oprettet, i 1781, udkom en bog, der senere skulle vise sig at blive en rettesnor både for undervisningen på Kiel Seminarium og på Brahetrolleborg. Bogen var Carl Friedrich Riemanns *Versuch einer Beschreibung*

¹⁴ Johannes Hansen Pades selvbiografi, Rigsarkivet Åbenrå 1141/1: 121

¹⁵ Ibid.: 123.

¹⁶ Ibid.: 138.

¹⁷ Ibid.: 131.

¹⁸ Ibid.: 125.

¹⁹ Udtalelsen er gengivet i Markussen 2019: 408, note 66.

der Reckanschen Schuleinrichtung. Den beskrev den progressive filantropiske skoleform, som var etableret i 1773 på godset Reckhan i Brandenburg under godsejer Friedrich Eberhart von Rochow. I de tre skoler på Reckhan var undervisningen tilrettelagt efter Johann Bernhard Basedows filantropiske ideer. Luthers katekismus var erstattet af en læsebog, *Der Kinderfreund* til brug for børnenes læseindlæring. Læsebogen blev på Reventlows bekostning oversat til dansk, og *Børnevennen* indførtes hurtigt som det centrale undervisningsmiddel på Brahetrolleborg.²⁰

Uddannelsen på Kiel Seminarium, hvor flere af lærerne var teologer, ser ud til at have klædt seminaristerne godt på til at varetage religionsundervisningen, men ikke efter kirkens traditionelle retningslinjer. Cramer tilhørte nemlig den radikalt rationalistiske del af oplysningstænkningen. En sammenligning mellem Cramers katekismeforklaring og den, der oftest blev brugt i kongeriget, viser en markant forskel. I den traditionelle katekismeforklaring, Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed*, fra 1737, var det første spørgsmål (side 1), der blev stillet barnet: "Kiere Barn, vil du ikke gierne være lykkelig paa Jorden og salig i Himmelen." – og barnet svarer, som man forventer det: "Jo, kunde jeg ikkun blive det." Spørgeren fortsætter: "Vil du da vel gaae den Vey, som fører dig til dette Maal?", og det forventede svar lyder: "Ja, dersom jeg kand finde den." Resten af bogen går ud på at forklare, hvad skal til for, at barnet – og senere den voksne – kan sikre sig vej til det evige himmelske liv.²¹

I Cramers bog er det hinsidige ladt i baggrunden for livet her og nu, og det spørgsmål, der stilles, er helt generelt og involverer spørgeren. "Ønske vi ikke alle at være fornøiede og glade".²² Det betyder, udvikler Cramer, "ved sine Sandser at have behagelige Fornæmmelser eller ved sin Forstand at have behagelige Sandser i Sielen, som er os nyttige og ingen Skade gør".²³ Hvordan opnår man da behagelige fornemmelser via sine sanser og behagelige sanser i sjælen ved hjælp af fornuften? Jo, først og fremmest ved at kende det onde, idet man må vide at undgå det onde for at sikre sig vedvarende glæde og tilfredshed. Cramers bud stod langt fra Pontoppidans koncentration om det himmelske som livets mål. *Salighed* var et af Cramers udtryk for vedvarende glæde og tilfredshed, som menneskene ifølge ham kunne opnå allerede i dette liv, ikke ved egen, men ved Guds hjælp og fornuftig brug af sanser og forstandig livsform, så de derved undgik det onde.²⁴ Karakteristisk for bogen er, at alle abstrakte begreber bliver forklaret, ofte med flere betydninger af hvert begreb og med anvisninger til at se nøje på sammenhængen i teksten, for at kunne forstå den præcise betydning af ordet. Daglig træning i begrebsforståelse må have ført til en stærk sproglig bevidsthed hos seminaristerne.

²⁰ Riemanns bog befinder sig i Brahetrolleborgs arkiv, i en udgave fra 1792, med Reventlows mange notater både i bogens marginer og på løse sedler.

²¹ Markussen 1988: 61-62.

²² Cramer 1785: 9.

²³ Cramer 1785: 11.

²⁴ Cramer 1785: 11.

LÆRERKULTUREN PÅ BRAHETROLLEBORG

I 1786 begyndte Johannes Pade sin undervisning i Gærup Skole under Brahetrolleborg gods. De fire første lærere på Brahetrolleborg var alle uddannede på Kiel Seminarium: Pades gode ven fra Als, Christian August Schmidt, Hans Erichsen fra Angel i Slesvig og dennes efterfølger i 1789, Hans Simonsen. Fra 1789 var trekløveret i de følgende ti år: J. Pade i Haagerup, Chr. A. Schmidt i Grønnerup og H. Simonsen i Gærup.²⁵

Maleri af Haagerup Skole, der, som den eneste af de tre Reventlowske skoler, ikke var nybygget, men indrettet i et bondehus midt i Haagerup by. Her var Johannes Pade skoleholder 1789-1798, hvor skolen blev nedlagt og eleverne overført til Brahetrolleborg Seminarium, så de kunne blive undervist af seminariets ældste elever. En lokal kunstner malede bygningen i 1948. Bygningen brændte i 1959 (Brahetrolleborgs sogn Folkemindesamling. Foto Henrik Jessen Toft).

Alle havde det til fælles, at de gennem opvækst og voksenliv var nært forbundet med de to hertugdømmer i syd. De var fortrolige med det tyske sprog – Erichsen endda mere end med det danske sprog – og alle var de uddannet under Johan Andreas Cramers vinger på Kiel Seminarium. Uddannelsen på Kiel Seminarium og Reventlows nye skoleorganisation i Brahetrolleborg sogn må, sammen med den in-

²⁵ Markussen 2019: 129.

teresse, skolereformen mødte blandt skolefolk og embedsmænd, have givet de tre lærere et stærkt kollegialt fællesskab, når de i de efterfølgende år skulle være med til at skabe en moderne skoleform, hvor læreren kom til at spille en hovedrolle. Det var lærerne, der skulle skabe tillid i forældrekredsen til en undervisning, som adskilte sig markant fra den, forældregenerationen selv havde erfaring med, både når det drejede sig om fag og undervisningsmetoder.

Sognepræst C.C. Birch var en varm tilhænger af Reventlows skoleplaner.²⁶ Det må have givet ro på den gejstlige front. Da konflikten omkring Haagerup Skole brød ud i 1795,²⁷ var det provst H. P. Bachmann i Sallinge Herred og biskop Tønne Bloch i Odense, der fik sagen så kraftigt blæst op, at den nåede helt op til Danske Kanceli.²⁸ Det blev da Pades opgave at udlægge og forklare sine og de to kollegaers undervisningsprincipper for forældre og myndigheder.²⁹ Det gjorde han fortræffeligt, som vi vil se om lidt.

I sine erindringer skriver Pade ikke meget om det arbejdsmæssige fællesskab, som må have eksisteret mellem kollegaerne. Fra hans erindringer ved vi dog, at Pade, Schmidt og Simonsen en tid gik til efteruddannelse hos godsets huslærer teologen Hans Harder. Efter en tid holdt de to øvrige op med at komme, hvorfor vidste Pade ikke, så der har været grænser for fortroligheden. Det tætte forhold mellem lærerkollegaerne fremgår anderledes klart af kirkebogens oplysninger om faddere ved barnedåb. Her optrådte lærerfamilierne ved hinandens barnedåb, ligesom Schmidt og Pade var trolovere, da Simonsen blev trolovet i 1789. Vi ved, at lærerne mødtes ved alle skolekommissionsmøder ti gange om året, og de var desuden medlemmer af fattigkommissionen, der mødtes hvert kvartal. Da Pade blev skilt fra sin kone i 1795, og skilsmissen blev inddraget i konflikten med forældrene, støttede Schmidt op om Pade og deltog i et mæglingsmøde mellem Pade og hans tidligere kone.³⁰

Det private og kollegiale fællesskab, som de har haft mulighed for at udfolde på Brahetrolleborg, har været helt specielt, da de har vidst, at de tilhørte en pædagogisk elite, hvis undervisningsprincipper og -metoder gav anledning til mange prominente personers skolebesøg,³¹ men også blev mødt med skepsis uden for sognet, både i gejstlige kredse og hos mange godsejere.

Til forskel for den lærerkultur, der udviklede sig i hele landet i begyndelsen af

²⁶ Markussen 2019, kap. 3. Birch kom selv i klemme i konflikten mellem den utilfredse forældrekreds i Haagerup og Reventlow, og forholdet til greven ser ikke ud til at have været hjertevarm. Birch søgte og fik et embede som sognepræst i Assens år 1799.

²⁷ Markussen 2019, kap. 7.

²⁸ Markussen 2019: kapitel 12.

²⁹ Pades forsvarsskrift 2019.

³⁰ Markussen 2019: 248-249.

³¹ Blandt de mange besøgende skolefolk og embedsmænd var J. A. Cramer og H. Müller fra Kiel Seminarium, biskop Balle og medlemmer af Den Store Skolekommission, hertugen af Augustenborg og kronprins Frederik.

1800-tallet, indgik det ikke i Reventlows planer, at lærerne skulle være rollemodeller for bønderne ved praktisk landbrugsdrift. Lærerne havde ikke et jordtilliggende ud over jord til græsning af 2 køer og 6 får. Men teoretisk skulle lærerne have kendskab til moderne landbrugsdrift og kreaturavl, så de kunne tale med børnene om det.³² I havebrug kunne de inspirere bønderne med de haver, de anlagde omkring skolerne.

FORHOLDET TIL FORÆLDRENE

At have et godt forhold til forældrene var en vigtig del af lærernes funktion. Vi ved, at Chr. A. Schmidt var meget afholdt af forældrene, fordi der mange år senere blev rejst et mindesmærke over ham af taknemmelige efterkommere i forældrekredsen. Pade opnåede derimod ikke et nært forhold til sin forældrekreds. Det viser konflikten i 1795.³³ En del af forældrekredsen oplevede sig stadig som *interessenter*, et begreb, som ofte var blevet brugt i landbosamfundet, og som peger på, at bønderne mente sig have krav på bestemte ydelser fra lærerens side. Lærerne forventedes ikke foretage sig andet end det, kirken efterspurgte, og bønderne bad om. Måske brugte bønderne Pade som et instrument i et forsøg på at stække Reventlows skolereform,³⁴ ligesom en del af dem søgte at forpurre hans arvefæstereform i 1788 ved at nægte at modtage arvefæstebrev. Der lå nemlig et muligt hævnmotiv i bøndernes ageren i 1795. Skolereformen havde frataget forældrene retten til at bruge børnenes arbejdskraft, som det passede dem, og skoleforsømmelser blev et ofte tilbagevendende problem. Det, man kan konstatere, er, at hvis det var tilfældet, så veg ikke forældrene tilbage fra at bruge et voldsomt angreb på Pade til at fremme deres sag.

LÆRERNES ADMINISTRATIVE FORPLIGTELSE

I deres nye skoleembeder skulle lærerne på Brahetrolleborg fra 1784 føre nøje regnskab over deres skoles udvikling.³⁵ Børnenes forsømmelser og årsagen til lovlige og ulovlige forsømmelser skulle således føres ind i flidsjournaler og i en skoleprotokol, der desuden indeholdt oplysninger om børnenes og deres forældres navne, børnenes dåbsdag, datoen for den første skoledag, lærerens bemærkninger etc. Notater om forsømmelser skulle medbringes til skolekommissionsmøderne og læses op og godkendes af kommissionen. Undervisningsplanen og undervisningens fremdrift blev taget op til drøftelse for hver skole i skolekommissionen. Også resultaterne af den eksamen, som blev afholdt hvert efterår og forår som afslutning på et semester, blev drøftet og kommenteret under møderne. Lærernes undervis-

³² I skolereglementet blev slået fast, at lærerne skulle tale med børnene om landbrugsdrift og blandt de bøger, som blev uddelt til lærerne var P. C. Abildgaard: *En dansk Heste - Qvæg - Lægebog... til Bønders Brug og Nytte*. København, 1770.

³³ Markussen 2019.

³⁴ Markussen 2019.

³⁵ Skoleprotokollerne fra Gærup og Haagerup skoler er bevarede. Brahetrolleborg godsarkiv. Rigsarkivet, Odense.

ning blev på den måde nøje fulgt op mange gange om året og gav anledning til faglig-pædagogiske drøftelser.

Havde der været problemer i skolerne, så var dette blevet nedfældet af læreren i særlige notater, som efter drøftelse i kommissionen blev vedlagt skolekommissionsprotokollen som ekstrakter.³⁶ Problemerne drejede sig som regel om børnenes opførsel, hvor der særlig i de første år var adskillige eksempler på, at børnene havde svært ved at disciplinere sig. Her var lærernes opgave at registrere uheldige forhold og sammen med kommissionen finde passende straffe-foranstaltninger, såsom at barnet blev flyttet bagerst i rækkerne i skolestuen, blev udelukket fra skolekammeraternes leg eller skulle sidde i et hjørne med narrehat på. Ved alvorligere forseelser skulle lærerne indberette forholdene, mens kommissionen og en af sognets fogeder tog sig af straffen, som kunne bestå af nogle slag på ryggen med et ris og i værste fald føre til nogle dage i godsets fangehul. Læreren måtte aldrig selv slå børnene. Det var et af de vigtigste principper i det nye skolereglement. Læreren skulle være børnenes ven. Den legemlige straf skulle *systemet* udøve.³⁷

I skoleprotokoller skulle lærerne notere deres fortløbende bemærkninger om elevernes udvikling. I de to protokoller, der er bevarede fra Haagerup og Gærup, kan man se lærernes vurdering af eleverne. Her er det specielt Simonsens efterfølger i Gærup Skole, Peter Nicolai Lagoni, lærer i Gærup 1801-1848, som udmærker sig i kraft af sine indgående beskrivelser af eleverne.

I Gærup Skole under Lagoni blev eleverne lige efter 1800 vurderet ud fra forskellige kriterier, først og fremmest temperament og sundhedstilstand, sjæleevne og tankefærdighed, derefter ud fra kundskaber, færdigheder og flid, og til sidst ud fra sæder og moralske karaktertræk.³⁸

Om f.eks. eleven Anne Cathrine hed det i år 1801, at hun skelede med øjnene, men havde anlæg for noget stort. Hun tænkte "granskende" og var vel underrettet om mange almennyttige ting. "Paa lidt Egensindighed nær, et Mønster paa Flid, Ordentlighed og god Opførsel," skrev Lagoni.³⁹

Lagoni var meget opmærksom på elevernes sundhedstilstand. Ikke alle strålede af sundhed. I 1801 noterede han om drengen Anders: "Nedslagen, stille, har meget svage Nerver og spæde Lemmer." Året efter viste det sig, at Anders havde både løjet og været uredelig – men tilføjede Lagoni optimistisk – "dog sund." Anders forlod derefter skolen og tog tjeneste, og Lagonis triste slutkommentar var: "har i det hele taget været saare uflittig Skolegænger." Sundheden hjalp altså ikke på skoleresultatet.

³⁶ Den tykke skindindbundne skolekommissionsprotokol, som nok er landets ældste, opbevares i Gærup Skolemuseum, forsvarligt låst inde i et pengeskab.

³⁷ Markussen 2018: 39-56.

³⁸ Gærup Skoleprotokol 1801.

³⁹ Gærup Skoleprotokol. 1801.

Anders' bror Jacob så endnu mere usund ud end Anders. I 1804 fik han vurderingen: "ser sygelig og forkert ud". To år senere var der kommet mere liv og munterhed i Jacob, men det betød ikke en stabil skolegang. Drengenes søster Maren, der kom i skole i 1805, var dog den af søskendeflokken, der så dårligst ud. Om hende noterede Lagoni år efter år "...ser bleg og usund ud", "...har et blegt og usundt Udseende," ..." har endnu samme blege og usunde Udseende," "Udseendet vidner om Urenlighed og Usundhed." Så galt kan det nu ikke have været. I de sidste skoleår noterer Lagoni, at Maren har sunde lemmer og sanser, men – og her har vi måske forklaringen på Lagonis negative vurdering af Maren. Lagoni skriver, "det blide Aasyn er hende ikke givet." Kan man tænke sig, at Maren måske har haft stærkt underbid, der har gjort det svært for Lagoni at forlige sig med hendes barske udsendende? Maren endte sin skolegang med et udmærket vidnesbyrd, der viste, at hun var "meget lærelysten, flittig, stadig og brav."⁴⁰

Pades notater drejede sig ofte om skuffelsen over, at et barn ikke fik lov til at afslutte sin skolegang, men blev taget ud af skolen af forældrene, fordi det skulle ud at tjene. Derved mistede han muligheden for at føre de dygtige elever optimalt frem. Nogle blev derefter konfirmeret uden for sognet, andre vendte tilbage til skolen nogle måneder inden overgangen til konfirmationsforberedelsen for at repetere det nødvendige religionsstof. Man mærker en bitterhed hos Pade over at blive af med dygtige elever på den måde. Om smedens datter skrev Pade, at hun var en fortræffelig pige, af et muntert og dog sat væsen, som han udtrykte det. Hun var desuden meget opmærksom, omhyggelig og ordentlig – så fortsætter Pade:

"Hvor meget det smertede mig, at Faderen tog hende bort midt i hendes priselige Fremgang, kan jeg ikke beskrive. Jeg ønsker mig ret mange af saadanne Discipelinder. Hun læste godt, tænkte og svarede muntert, grundigt, rolig og frimodig."⁴¹

Pades vurdering af Peder Knagelbjerg, Gærup Skole, er interessant, fordi andre kilder har vist, at Peder i løbet af sin skoletid fik en af godsets strengeste straffe for tyveri. Han blev indsat i godsets fangehul i flere dage.⁴² På trods af dette giver Pade ham et godt vidnesbyrd ved skolens afslutning. Han skriver om Peder, at denne ganske vist ikke udmærkede fra den moralsk gode side uden for skolen i de første år, men fortsætter han:

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Pades forsvarsskrift 2019: 50.

⁴² Markussen 2019: 201, 204.

“fra Forstandens og Dømmekraftens Side udmærkede han sig i den Grad, at jeg troer ikke at sige for meget, naar jeg paastaar, at ingen af hans samtidige Discipler og Discipelinder kunne i denne Skole sættes i Ligning med ham.”⁴³

Pade tilføjer, at Peder efter skolen var tjenestekarl i Haagerup, og at han aldrig havde hørt noget negativt om ham. Pades positive vurdering tyder på, at Peders begavelse i mødet med ham som lærer havde været med til at sikre drengen en fremtid uden yderligere ulykker.

Skoleprotokollerne giver ikke bare oplysninger om eleverne. De viser os i dag en helt anden side af lærernes arbejde i skolen, end den som lærerne havde haft før oplysningstiden. En af lærernes nye forpligtelser på Brahetrolleborg efter 1783 var at afholde aftenskole en gang om ugen for voksne.⁴⁴ Aftenskolen blev, som vi kan se det i Reventlows skrivelser til Den Store Skolekommission i 1790'erne, af betydning for hans ønske om at overvinde det spænd af år, der lå mellem afsluttet barneskole og antagelse til f.eks. seminarieuddannelsen. De unge skulle nødtigt glemme deres skolekundskaber, inden de søgte om optagelse på et seminarium.

PÆDAGOGISKE GRUNDPRINCIPPER

I Pades erindringer får vi ikke dybdegående indblik i de pædagogiske principper, som han lærte på Kiels Seminarium. Vi hører blot, at Heinrich Müller var en stor kender af den Sokratiske metode. Det var også den metode, som var hjørnestenen i seminariets undervisning, det vil sige spørgsmål og svar i en dialog, hvor den tilspurgte skulle involvere spørgsmålet i sit svar, aldrig svare med ja eller nej eller enstavelsesord og helst udvikle fordybet forståelse for stoffet i løbet af samtalen. Begrebsdefinitioner og forstandsøvelser var også en del af metoden, således at man kunne give udtryk for, at man til fulde havde forstået spørgsmålet. Inden for læseundervisningen var udenadslæsning af tekst ikke mere en anbefalet metode.

Vi får et ganske godt greb om de pædagogiske grundprincipper, som blev brugt i skolerne på Brahetrolleborg, gennem Pades forsvarsskrift. Her omtaler han dem indledningsvis, inden han gennemgår klagebøndernes kritik af læseindlæringen, hvorved han påpeger forældrenes fejlagtige opfattelse af den metode, som han og de øvrige to lærere brugte.⁴⁵ Pade beskriver her, hvordan han – og underforstået de to andre lærere på Brahetrolleborg – benyttede sig af Jesus som eksempel til efterfølgelse i undervisningen.

⁴³ Pades forsvarsskrift 2019: 45-46.

⁴⁴ Markussen 2019: 171-172, 280. Pades forsvarsskrift 2019: 32-33. Brahetrolleborg skolekommissionsprotokol giver oplysninger om, hvilke bøger, der skulle bruges i aftenskolen.

⁴⁵ Pades forsvarsskrift 2019: 19, Markussen 2019, kapitel 9.

JESUS SOM ROLLEMODEL FOR PÆDAGOGIKKEN PÅ BRAHETROLLEBORG

”Thi de see ikke med seende Øyne, og høre ikke med hørende Øren, og forstaae ikke heller.” Matt. 13, 51.

Undervisningen på Brahetrolleborg var lige så religiøst funderet som alle andre skoler i kongeriget, men byggede på oplysningstidens opprioritering af Jesus som læremester for menneskenes færd. Jesus blev et moralsk mønster for børn og voksne.⁴⁶

Mindre kendt er det, at Jesus som pædagogisk forbillede også spillede en afgørende rolle for undervisningens tilrettelæggelse på Brahetrolleborg. Jesus havde nemlig ikke benyttet sig af udenadslære i omgangen med sine tilhørere. Til forskel fra de klagende forældrene, som lod sig nøje med udenadslært tekst, ønskede underviserne at benytte den fortællemetode, som Jesus havde brugt i sine lignelser, som en bevist undervisningsmetode, der fremmede interessen og forståelsen for det sagte.

Hvorfor var det da så vigtigt for forældrene, at børnene lærte de religiøse tekster udenad? Svaret er, at kirken krævede det som en del af konfirmationskundskaberne. Og konfirmationen kunne ingen springe over. Den var en kirkelig eksamen på skolegangen og en forudsætning for at afslutte skolegangen og komme ud at tjene. Uden konfirmation blev man ikke trolovet eller gift, man kunne heller ikke blive soldat eller stå som ejer af en gård.⁴⁷ Der var således stærke grunde til, at forældrene så hen til konfirmationen med stor forventning og respekt.

I 1796 kunne Pade konstatere, at forældrene ikke forstod den undervisningsmetode, han benyttede, hvor han afslog opremsning af religiøse tekster. Han indrømmede i sit forsvarsskrift, at parterne stod langt fra hinanden. Men der var en ting, han mente, at forældrene og han kunne blive enige om. Han skriver:

“Hvor lidet end mine Anklageres Opdragelses Grundsætninger stemme overens med mine, saa veed jeg dog vist, at enhver af dem vil indrømme mig dette, at ligesom Jesus var den fortræffeligste Lærer, saa var og hans Læremaade den fortræffeligste.”⁴⁸

Derefter går Pade ind på den metode, som Jesus havde benyttet sig af, da han underviste sine tilhørere. Jesus tilpassede sig altid efter sine tilhøreres niveau. Når han talte til enfoldige mennesker, som han udtrykte det, valgte han lignelser, som var hentet fra deres egen verden. Lutter bekendte ting – om en sædemand, om hvede og klint, om forskellige slags jord, om fiskere og deres garn, om gode og uduelige fiskere, om arbejdere og daglejere, om et fortabt får, om mel og surdej, om

⁴⁶ I J. F. Feddersens bøger for børn om Jesu opvækst og liv, som blev brugt på Brahetrolleborg, var Jesus det mest fremragende eksempel til efterfølgelse for børnene.

⁴⁷ Markussen 2017 b.: 357.

⁴⁸ Pades forsvarsskrift 2019: 10.

gæstebud og bryllup etc. Det gjorde han, skriver Pade, for at opvække tilhørernes lærelyst, agtpågivenhed og eftertanke på en behagelig måde, og lede dem videre derfra. "Da hans disciple blev forundrede over hans læremåde, og spurgte ham ud, om hvorfor han netop brugte lignelser, svarede han: "...thi de see ikke med seende Øyne, og høre ikke med hørende Øren, og forstaae ikke heller."⁴⁹ Og da Jesus, bedet derom af sine Disciple, havde forklaret dem en Lignelse om Hveden og Klinten saa spørger han dem til Slutning: "Forstode I det alt sammen?" Matth. 13, 51."

Pade konkluderer herefter: "Han ville altsaa ikke, at hans Moral blot skulle imodtages af Hukommelsen, men, og det ikke halvt men heelt, af Forstanden."⁵⁰

Begejstringen for Jesus undervisningsmetode fik konsekvenser for undervisningen på Brahetrolleborg. Stolt fortæller Pade:

"Vi begynde vor Underviisning med saadanne Ting, som Børnene kunne forstaae, vi gaae ud fra sandselige, Børnene bekendte Gjenstande. Vi bruge Lignelser og Fortællinger, disse findes iblandt andet i den saa meget miskjendte Bog - Børnevennen, Vi bruge dem for at øve Børnenes Forstand for at forberede dem til at fatte de høyer, abstraktere Lærdomme, at disse ikke blot fattede af Hukommelsen skulle forblive døde og uvirksomme, men at de kunde fattes af Forstanden og vise sig levende og virksomme til Villiens og Sindelærens sande Forædling."⁵¹

Det kan virke overraskende at møde Jesus som Pades pædagogiske læremester. Målet var vel i yderste ende, ved hjælp af evangeliernes omtale af Jesus undervisning, at tage Kants udfordring i skriftet *Was ist Aufklärung?* fra 1784 op. Her skriver Kant, at oplysning er, når den enkelte slipper ud af sin uforskyldte umyndighed og bliver et myndigt menneske, der ikke lader sin forstand lede af andre, men tør bruge sin egen forstand.⁵² Reventlow var varmt optaget af Kants tanker. Han udtalte engang, at han takkede Gud, "...fordi han levede i en Tid, hvor sand Filosofi med Kants Lære i Spidsen, ikke blot stadfæster den sande Religion, men ogsaa belyser den saa herligt."⁵³ Kants kategoriske imperativ, *du skal handle på en sådan måde, at din handling kan gøres til alment gældende princip*, satte Reventlow i forbindelse med tidens optagethed af menneskets forpligtelse overfor Gud og næsten, et bud, som for Re-

⁴⁹ Forfatterens markering.

⁵⁰ Pades forsvarsskrift 2019: 11.

⁵¹ Pades forsvarsskrift 2019: 11.

⁵² Kant 1784.

⁵³ Bobé bd. 2, 1896: 35.

ventlow var essensen af Jesu lære. Det var således ikke bare økonomiske tanker om bondestandens værdi for samfundet, men også etiske tanker som disse, som lå bag bestræbelserne på at myndiggøre bonden.

Vejen til at udvikle bønderbørns myndighed ved samtale, fortællinger, spørgsmål og svar, begrebsdefinitioner og forstandsøvelser var grundlæggende i undervisningen, hvad enten det gjaldt religion, læsning, skrivning eller fag som geografi, naturhistorie, naturlære og geografi.

LÆSNING

I overensstemmelse med ovenstående betragtninger begyndte Pade læseundervisningen med at tale med børnene om begreber, som de kendte fra deres hverdag. Den egentlige læsning fandt sted efter læsebogen *Børnevennen*.⁵⁴ Ingen tekst blev lært udenad. Teksten i bogen blev forklaret og vanskelige ord og begreber defineret. Læreren læste for, og eleverne læste efter højt i kor. Det var klasseundervisningen, som efter århundreders individuelle overhøringer nu var kommet på mode. Det viste sig dog umuligt, ikke mindst på grund af de store forsømmelser, at få alle børn i klassen til at læse på nogenlunde samme niveau. Hvor svært det var at takle enkelte elevers læsning, ses tydeligt af de eksempler, som Pade angiver i forsvarsskriftet, og som viser, at nogle børn havde åbenlyse intellektuelle vanskeligheder, som i dag ville kræve specialundervisning.

Om en pige, hvis far ikke selv var læsekyndig, men som havde klaget over Pades dårlige læseundervisning, skriver Pade:

“Hun var tungnemmet, havde slet ingen Lyst til at anstrænge sig, var meget uopmærksom, og søgte Lejlighed hvor hun kunde til Adspredelse; fandt slet ingen Smag i Eftertanke, havde ingen Anlæg til at læse; virrede altid med Hovedet og bevægede Kroppen naar hun blev opfordret til at læse, eller til Spørgsmaals Besvarelse, Hun viiste liden Modtagelses og endnu mindre Forbindelses Evne. Dette ville jeg dog en Gang for alle, indstændig have mig udbedet, at man ikke angriber mig for Børns Tungnemhed eller Seennemhed? da jeg ikke kan give dem en anden Nemme end dem af Naturen er meddelt!”⁵⁵

EKSAMINATIONEN 1796

Pades undervisning blev grundigt gået efter i sømmene ved den eksamination, som i slutningen af juli måned 1796 afsluttede sagen om forældrenes klage over Johannes Pade.⁵⁶ Eksaminationen afslører på sålående måde, hvor langt fra traditionel skoleundervisning, lærerne og eleverne på Brahetrolleborg befandt sig.

⁵⁴ Rochow 1784.

⁵⁵ Pades forsvarsskrift 2019: 24.

⁵⁶ Markussen 2019, kapitel 10.

Eksaminationen fandt sted på godset, hvor et lokale var stillet til rådighed. Her mødte skolens 48 elever op, hvoraf der blev kigget særligt på de 22 skolebørn, hvis forældre havde klaget over Pades undervisning. Eksaminationen var offentlig og blev overværet af skolekommissionens medlemmer, særligt indbudte personer, godsets administrative personale og sikkert også nogle af de klagende forældre, samt Johannes Pade. Eksaminator var seminariets andenlærer Andreas Esbensen. Han havde ikke ønsket at vide, hvem de 22 såkaldte klagebørn var. Sognepræsten og godsets huslærer fungerede som censorer. De lyttede først opmærksomt til elevernes oplæsning af ukendt tekst. De noterede derefter eksaminators spørgsmål og elevernes svar ned under gennemgangen af de såkaldte nyttebetonede fag. Censorerne vurderede også hovedregning og skriftlige prøver, som børnene afleverede. Der ligger 11 skriveprøver i Brahetrolleborgs arkiv, som viser, at de 11 elever var i stand til at besvare et stillet spørgsmål med egne ord. Et par af dem, specielt Johannes Pades søn, havde en dreven håndskrift. Mon ikke Reventlow gjorde eksaminationen til en udstilling af undervisningen i Haagerup Skole? Og mon ikke denne eksamen er så unik, at den aldrig siden er blevet gentaget i en dansk skole? På baggrund af de to censorers vurderinger og medlemmernes egne iagttagelser konkluderede skolekommissionen derefter, ikke uventet, at lærer Pade til fulde havde levet op til reglementets bestemmelser. De kritikpunkter, der kunne rettes mod undervisningen, skyldtes reglementet, ikke lærer Pade.

AT VÆRE LÆRER I GODSSKOLER

Det var landets godsejere, der efter skoleforordningen i 1739 var ansvarlige for skolegangen i de dele af landdistrikterne, der hørte under godserne. At være lærer under et gods kunne give lærerne andre betingelser end dem, der gjaldt for lærere i sogneskoler. I sogneskolerne var sognepræsten lærerens umiddelbare arbejdsgiver, idet det var ham, der visiterede skolerne oftest og overtog skolens børn til konfirmandundervisning. På godserne afhang det af godsejerens engagement i sagen, hvor meget de tog del i lærernes embedsførelse. På Brahetrolleborg var det skolekommissionen, der var lærernes nærmeste myndighed, men Reventlow var kommissionens leder og havde et afgørende ord.

Da skolereglementet blev udformet i 1783, var hverken Pade eller nogen af de øvrige seminarister ansat, så de har ingen andel haft af de diskussioner, som må være gået forud. Johan Andreas Cramer fra Kiel Seminarium var med stor sandsynlighed involveret i planerne, idet han gennem flere år havde været Reventlows pædagogiske rådgiver. Cramer var f.eks. tilstede, da skolerne holdt eksamen i 1786, hvor Schmidt blev indsat i Grønnerup Skole, Pade i Gærup Skole og Erichsen i Haagerup Skole. Biskop Tønne Bloch fra Odense og en række andre skoleinteresserede overværede den højtidelige lejlighed, blandt andet en journalist fra Odense Adresseavis, som skrev om begivenheden i avisen.⁵⁷ De tre lærere gav beviser for deres under-

⁵⁷ Odense Adresse Contours Efterretninger, 4. November 1786.

visning, og Reventlow gav et overraskende udtryk for sin begejstring for C.A. Schmidt. Hvordan siges ikke, men mon ikke det var ved en omfavnelse og et kys. Det lå til Reventlows letbevægelige sind og adfærd. Biskoppen roste godsets skoleindretning og Reventlows engagement, men advarede lærerne om ikke at begive sig ind på udlægninger af de religiøse tekster, som de ikke havde forstand på. Grænserne blev trukket op.

Af Reventlows notater under konflikten mellem Pade og de 17 klagebønder fremgår det, at han satte stor pris på Pade, og han støttede ham helhjertet hele vejen igennem. "Min kære Pade", var et udtryk, som Reventlow ofte brugte i brevene til ham. Medens Pade kom godt ud af det med greven gennem alle år, var det ikke tilfældet med hverken Schmidt eller Simonsen. Schmidt havde ellers igennem mange år været Reventlows foretrukne lærer. Hvad der kom i vejen mellem Reventlow og Simonsen, er ikke dokumenteret nogen steder, men i slutningen af 1799 var de to blevet enige om, at Simonsen med øjeblikkelig virkning skulle søge anden stilling.⁵⁸ Fra skolekommissionsreferaterne kan man se, at Simonsen gennem en tid havde mødt kritik i kommissionen for sit skolehold.⁵⁹ Simonsen fik derefter stilling som lærer ved Lahns Skole i Odense.

⁵⁸ Brahetrolleborg skolekommissionsprotokol september 1799.

⁵⁹ Brahetrolleborg skolekommissionsprotokol april 1799.

Schmidt blev samme år meget uenig med greven om en gammel aftale om særskilt betaling for skrivning og regning.⁶⁰ Det var en aftale, som Reventlow mente var faldet væk med det ny skolereglement i 1783. Desuden var Schmidt misfornøjet med det brændsel, han modtog som del af sin løn. Reventlow truede med afskedigelse, og Schmidt faldt til føje. Også den lærer, som efterfulgte Simonsen, kom i konflikt med Reventlow. Han havde skrevet nedvurderende om skoleforholdene på Brahetrolleborg i medierne. Han blev som Simonsen ekspederet væk fra godset.

Skænderierne i skolekommissionen og de pludselige skoleskift peger på, at lærerne i godsskoler stod mere sårbare over for konflikter med deres arbejdsgiver end lærere i sogneskoler. I sognene blev højere gejstlige – og for kongelige distrikters vedkommende statslige – instanser trukket ind, hvis en lærer kom i konflikt med sognepræsten eller forældrene, hvad der kunne være til fordel for læreren, om ikke andet så fordi en retsproces ofte trak ud, og forholdene derved kunne nå at ændre sig uden indgreb. På Brahetrolleborg kunne øksen falde hurtigt.

LÆRERUDDANNELSEN PÅ BLAAGAARD OG BRAHETROLLEBORG

Den Store Skolekommission blev nedsat i 1789 for at føre de skolereformer igennem, som ideerne om bedre uddannelse af almuen krævede. En af dens hovedopgaver var at gennemføre en uddannelse af lærere til almueskolerne. Kommissionen valgte at gå praktisk til værks. Den oprettede først et statsseminarium i København, derefter et på Fyn, og fra 1801 en ny type af seminarier, de såkaldte præstegårdsseminarier, der ganske vist blev drevet af offentlige midler, men, som navnet antyder, var indrettet i præstegårde. Først da seminarierne havde fungeret i mange år, og en skolelov for hele landet var gennemført i 1814, tog man fat på en fælles seminarielovgivning, der resulterede i *Almindeligt Reglement for Skolelærerseminarierne i Danmark af 10. Febr. 1818*.

Blaagaard Seminarium i København blev etableret i 1791. Tre år senere var rammerne lagt for et tilsvarende seminarium på Brahetrolleborg.⁶¹ Seminariet på Brahetrolleborg blev 4-årigt til forskel fra seminariet på Blaagaard, der var en 3-årig uddannelse. Det peger på, at adgangskravene var større på Blaagaard Seminarium, idet de to første år på Brahetrolleborg Seminarium primært skulle bruges til at højne seminaristernes faglige viden. De ansøgninger om optagelse, der er bevaret fra begge på seminarier, viser, at ansøgerne til Blaagaard Seminarium var ældre, ofte med en anden uddannelse bag sig og mere erhvervserfaring end ansøgerne til Brahetrolleborg Seminarium, som oftest var unge bondedrenge eller lærersønner.⁶²

⁶⁰ Markussen 2019: 386-387. Brahetrolleborg skolekommissionsprotokol januar 1801.

⁶¹ Kommissionen af 22. 5. 1789 ang. Det almindelige Skolevæsen 1789-1814. 5 b. Brahetrolleborg Seminarium.

⁶² Fyns Stift Bispeembedet. Ansøgninger ang. Seminarier 1791-1804.

Blaagaard Seminarium blev i 1791 indrettet i en ansenlig bygning, oprindeligt et landsted, ved Peblingesøen på Nørrebro i København. Navnet fik seminariet efter bygningens blåglaserede tegltag. Efter en omskiftelig tilværelse gennem århundreder overlod Finansdirektionen i 1791 hovedbygningen, nogle sidebygninger og haven ned mod Peblingesøen til seminariet. I 1806 blev yderligere 1,7 hektar jord overladt til seminaristernes undervisning i agerdyrkning. Året efter blev seminaristerne flyttet ud til endnu mere landlege omgivelser i Jonstrup. (Prospekt af Blaagaard udført af gravør Bartholomæus Rocque ca. 1745. Wikip.)

Der er naturlig nok mange ligheder mellem de to læreruddannelsesinstitutioner, da det var de samme centrale myndigheder og for en stor del den samme personkreds, der stod bag. Der går også en direkte linje fra både Kiels Seminarium og Brahetrolleborg til Blaagaard Seminarium. J. Chr. Claussen, der havde været lærer på Kiel Seminarium, søgte efter et par år som huslærer på Brahetrolleborg til Ernst Schimmelmans gods Lindenberg i 1786. Han tog udkastet til Reventlows nye skolelereglement og sin egen begejstring for den Rochowske skoleindretning med. På Lindenberg gennemførte grev Schimmelman skolereformer i lighed med dem på Brahetrolleborg, og han oprettede 7 skoler med Claussen som leder og skoleinspektør.⁶³ I 1791 blev Claussen udset til førstelærer på Blaagaard Seminarium og blev uofficiel leder af seminariet.

På Brahetrolleborg var det Reventlows pædagogiske vejleder fra 1793, den tyske reformerte pædagog Peter Villaume, som førte an på det pædagogiske område. Han var som Claussen begejstret for Rochows skoleideer, men også inspireret

⁶³ Larsen et al. (2013): 69-75.

af C.G. Salzmanns pædagogiske institut i Schnepfenthal, bl.a. fordi Salzmann fokuserede på kroppens dannelse. Villaume satte stor pris på gymnastik og fysisk træning, og han var en ivrig landmand, hvis viden og interesse for det praktiske liv kom både kostskolen (Pensionsanstalten) Bernstorffsminde, som Reventlow oprettede i 1798, og seminariet til gode. Hans oprindelige plan for seminariets undervisning, som indgik i Reventlows skrivelser til Den Store Skolekommission og til kommissionen for oprettelse af et seminarium på Fyn, blev udsat for betydelige ændringer, da den var vidtløftig og teoretisk og samtidig fyldt med så meget landmandsstof, at seminaristerne ikke ville kunne følge med.⁶⁴ Medens Villaume fik sin hovedbeskæftigelse på kostskolen og underviste i tysk på seminariet, var det Reventlows tidlige huslærere, J. Fr. Oest, der blev seminariets ledende kraft. Oest var en leder, der skabte tillid til seminariets kvalitet, men ikke stærk nok til at afværge en voldsom konflikt mellem en gruppe seminarister og Reventlow i slutningen af året 1800 på grund af Reventlows kritik af seminaristernes store forbrug af tran til deres lamper – en ren bagatel.⁶⁵

Både Blaagaard og Brahetrolleborg seminarier var indrettet i herregårdslignende bygninger som tegn på læreruddannelsens prestige. Seminarierne var kostskoler, hvor seminaristerne var under faglig og dannelsesmæssig opdragelse fra tidlig morgen til sen aften.⁶⁶ Undervisningen bestod af forelæsninger holdt af dygtige faglærere,⁶⁷ hvor seminaristerne tog notater og skulle genfortælle indholdet den følgende dag. På Brahetrolleborg skulle seminaristerne på Villaumes tilskyndelse desuden arbejde selvstændigt med skriftlige opgaver, hvor de under vejledning selv skulle finde litteratur om emnet og sætte sig ind i stoffet. Det skriftlige spillede også en hovedrolle, når seminaristen skulle øve sig i at undervise. Efter vejledning af læreren skulle seminaristen tilrettelægge en undervisningstime ved at udforme et skriftligt udkast. I undervisningen blev han derefter ladet alene med sine elever. Efter timen skulle han skriftligt gøre rede for, hvad der var lykkedes i undervisningen, og hvor det skriftlige oplæg ikke havde forhindret undervisningen i at afvige fra det planlagte. Efterfølgende blev både udkast og refleksioner drøftet igennem med seminarielæreren. Det var Reventlows opfattelse, at denne metode, som var udformet af Peter Villaume, klædte seminaristerne bedre på til at holde skole end den kielske metode.⁶⁸

Begge institutioner havde en bogsamling til seminaristernes benyttelse. På Brahetrolleborg blev indrettet et bogtrykkeri, der måske kan sammenlignes med vor tids kopierings- og scanningsfaciliteter. Læringskurven har været tårnhøj for

⁶⁴ Larsen 1892 (1984): 91-92.

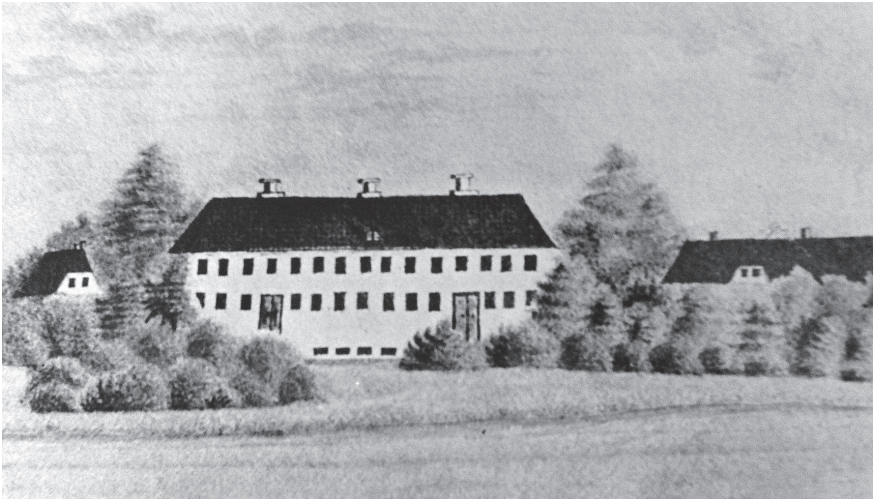
⁶⁵ Markussen 2019: 388-389. Akterne i sagen, der befinder sig i Fyns stifts bispeembede, er ved at blive undersøgt.

⁶⁶ Markussen 2005: 31-33, 1993: 57-61.

⁶⁷ Bobé Bd. 9: XLII, Markussen 2005: 97-102.

⁶⁸ Larsen 1900: 101. "De Kielske Seminarister lære at cathecisere, de andre derimod holder virkelig Skole" skrev Reventlow.

de flestes vedkommende, ikke mindst på Brahetrolleborg, hvor der blandt ansøgerne var en del, som endnu skrev med usikker hånd og ikke var kommet særlig langt i regnekundskaber.⁶⁹

Det eneste bevarede billede af Brahetrolleborg Seminarium, tegnet af en ukendt tegner en del år efter, at bygningen stod færdig i 1797. Bygningen gav plads til både seminarium og den såkaldte Pensionsanstalt, en kostskole for bedre bemedlede børn, som L. Reventlow oprettede i 1798. Seminariet var et af Reventlows mest kostbare bygningsprojekter. Det blev nedlagt i 1826. I 1850'erne blev bygningen igennem en del år brugt som bosted til fattige familier. (Foto i Fynske Årbøger, 1993.)

Begge steder slog havedyrkning igennem som en væsentlig del af seminaristernes dannelse. Der var indrettet store haveanlæg på Blaagaard Seminarium til brug for både seminarister og lærere.⁷⁰ Det samme gjorde sig gældende på Brahetrolleborg efter 1798, hvor den store seminariebygning stod færdig. Et kig i spisereglementet på Brahetrolleborg viser, at grønsager fra haven indgik i maden hver dag.⁷¹ Lige så imponerende er oversigten i Den Store Skolekommissions arkiv over de mange forskellige grønsager, som seminaristerne på Blaagaard skulle dyrke.⁷² Grønsagsdyrkning var ikke en dille omkring århundredskiftet, men forblev et karakteristisk træk ved læreruddannelsen.

⁶⁹ Fyns Stifts bispeembede. Ansøgninger ang. seminarier 1791-1804.

⁷⁰ Markussen 2005: 67-68.

⁷¹ Markussen 1993: 64-65.

⁷² Kommission af 22. 5. 1789. Blaagaard Seminarium regnskab for 1801. Seminariet havde modtaget 36 frøsorter til havedyrkning.

Ligeså blev sang og musik en væsentlig del af uddannelsen, ikke mindst efter århundredskiftet, da det stod klart, at lærerne ved et degneembedes ledighed skulle overtage degnenes kirkelige funktioner, heriblandt kirkesangerembedet.⁷³

På Brahetrolleborg gjorde tysk påvirkning sig gældende både gennem faglitteratur og ved tysksprogede lærere. Tysk og endog fransk sprog var en del af seminariesterne dagligdag gennem samværet med kostskolens elever og lærere.

Hvem skulle rekruttere til seminarierne? Reventlow skriver i et pro memoria til Den Store Skolekommission i februar 1794, at det ikke ville være hensigtsmæssigt at vælge meget begavede unge mænd, såkaldte "muntre Genier", til uddannelsen, da de ville komme til at kede sig og blive ulykkelige i det trivielle hverdagsliv i skolen, når de ikke kunne se frem til engang at kunne videreuddanne sig.⁷⁴ De ubegavede kunne heller ikke bruges. Det bedste valg ville være de middelmådige begavelser, der kunne stille sig tilfreds med stillingens magre indtjening og arbejdets trivialitet. Synspunktet er lidt overraskende, da alt tyder på, at de lærere, han havde valgt til sine egne skoler, må have tilhørt den første gruppe. Måske tænkte han på, at mange af de uddannede seminarister i landet ville komme til at arbejde under helt andre forhold end dem, han kunne tilbyde på Brahetrolleborg, hvor udfordringerne var omfattende.

Begge læreruddannelsesinstitutioner prioriterede bondesønner til seminarierne, da de dimitterede skulle virke i landdistrikterne. Holdningen var den, at unge bondesønner ville have lettere ved at forstå forældrenes holdninger og tale med forældrene, end lærere, som ikke tilhørte landalmuen.

Synet på lærernes funktion i bondesamfundet, som en bonde blandt bønder, der gjorde sig gældende på Blaagaard og på de præstegårdsseminarier, der voksede frem efter århundredskiftet, gav læreruddannelsen på disse steder et stærkt praktisk og landligt præg. Det gjorde sig ikke i samme grad gældende på Brahetrolleborg. Holdningen på Blagaard kommer tydeligt til syne i andenlæreren Fredrik Høegh Guldbergs tale til seminaristerne ved Blaagaard Seminariums 10-årsjubileum i 1801.⁷⁵

I talen slår Høegh Guldberg fast, at læreres virke er at oplyse og opdrage børn og unge, der ikke får en videre uddannelse efter skolen. Den viden og de værdier, han giver eleverne, er derfor en skat, de skal leve på resten af livet. Hvordan skal da læreren opfylde sine forpligtelser? Jo, læreren skal tjene sin kreds gennem *lære og vandel*, altså i skole og i privatliv. I skolen skal han være glad, blid og venlig over for eleverne og rette deres fejl med stor tålmodighed. Han skal være som en god ven og en far for børnene. Derved vil han vinde forældrenes hengivenhed og også blive som far og ven for dem og kunne uddele gode råd og yde hjælp ved sygdom o.l. Sine overordnede venskab vil han vinde ved at være beskeden, føjelig og lærevillig.

⁷³ Det er få oplysninger i arkiverne om indholdet i seminariernes sang- og musikundervisning.

⁷⁴ Larsen 1900: 92.

⁷⁵ Høegh Guldberg 1801.

I hjemmet skal han være den gode far og husbond, der lever i fred med sin hustru og sine børn, som vil være et mønster på god opdragelse. Han skal dyrke jorden så godt, at hans agre altid vil stå bedre end bondens, hans hjemmelavede redskaber skal være bedre, og hans bier skal give mere honning end bondens etc. Vil han end møde modgang i skolekredsen og i omgangen med sine øvrigheder, vil han, hvis han efterlever dette, altid leve i *selvglæde* i forvisningen om, at han har gjort, hvad han skulle. Derved vil han vide sig sikker på til sidst at blive belønnet hinsides.

Høegh Guldbergs forskønnede forestilling om lærerens virke i sit skoledistrikt minder mest af alt om vejledninger for unge kvinder i 15- og 1600-tallets fromhedslitteratur. Her rådes kvinder til at opfylde deres forpligtelser ved et ydmygt og tjenende væsen, der tåler lidelser og uretfærdigheder, men til gengæld opnår de derved den selvglæde, som en god samvittighed giver.⁷⁶ Høegh Guldbergs tale ville i hvert fald ikke vække furore blandt de gejstlige myndighedspersoner, der overværede festen. Man kan spekulere på, om talen mere var rettet mod dem for at berolige eventuelle kritikere end mod de dimitterede seminarister.

På Brahetrobbleborg er i denne periode ikke fundet tilsvarende opfattelse af lærerens ydmyge funktion i lokalsamfundet. Reventlow skriver nok i sit forslag til stiftsøvrigheden, at de dimitterede seminarister skulle være lydhøre over for præstens vejledning, men han mente på den anden side ikke, at de skulle finde sig i alt. Det var skolekommissionen, der skulle være lærernes øvrighed.⁷⁷ Karakteristisk er det, at Reventlow i de betænkninger, han indsender til Den Store Skolekommissionen i 1790'erne, ikke skænker gejstlighedens tilsyn med seminaristernes videre færden i skolesystemet nogen synderlig opmærksomhed.⁷⁸

De lærere, der var udgået fra de to seminarier, var i 1790'erne blevet udsat for en hel del kritik, fordi de ofte oplevedes som stolte og selvrådige og havde svært ved at indordne sig under sognepræsten. Et andet ankepunkt var, at seminarierne uddannede lærere med alt for meget teoretisk og ufordøjet viden, der ikke kunne bruges i børneskolen.

Tonerne fra Cramers seminarium i Kiel tilsagde heller ikke den ærbødighed over for en sognepræst som den, vi møder i Guldbergs tale. På Brahetrobbleborg blev det med årene snarere et spørgsmål om, hvordan seminarieforstanderen skulle forholde sig til sognepræstens vejledning. Den rationalistiske teolog Carl Johan Heise, der overtog seminariets ledelse efter forstander Oests død i 1814, kom i årelang konflikt med stedets sognepræst, som havde tilsyn med seminariet. Det gik ikke stille af. Heise var en rationalist af "af det reneste Vand tilmed paa en meget udæskende Maade", skriver Reventlowfamiliens biograf L. Bobé.⁷⁹ Efter Bobés opfattelse var konflikten en af grundene til seminariets nedlæggelse i 1826. Konflikten mellem de

⁷⁶ Markussen 1996.

⁷⁷ Larsen, 1914: 51.

⁷⁸ Larsen 1900.

⁷⁹ Bobé, bd. 9: LIII.

to teologer er kendt, men ikke udforsket. Det kan derfor ikke på nuværende grundlag afgøres, om konflikten byggede på personlige modsætninger, om den kan føjes til kampen mellem gejstlighed og lærere om indflydelse på skole og læreruddannelse i det tidlige 1800-tal, eller om nedlæggelsen skyldtes landspolitiske hensyn.

AFSLUTNING

Reformlovgivningen på landboområdet i slutningen af 1700-tallet stillede nye krav til almueskolens undervisning og til lærernes faglige og pædagogiske ballast. I den udvikling blev Kiel Seminarium en løftestang. Kiel Seminarium, med Cramers filantropiske og rationalistiske program, kom fra 1781 til at påvirke tænkningen om læreruddannelse i Danmark. Fra seminariet i Kiel udgik lærere, der havde fået faglig viden inden for en række fag, som gik ud over læsning, skrivning og regning, såsom historie, naturhistorie, naturlære, geografi, sang og sprog. Dertil kom de praktiske fag som sløjd, sang og musik, havebrug og kendskab til landbrug og kreaturavl. De dimitterede seminarister var godt øvede i sokratisk spørgeteknik, begrebsudvikling og forstandsøvelser, der indgik i metodeundervisningen. Med dette program ønskede Cramer at give de dimitterede lærere og de elever, de kom til at undervise, rationel tænkning, styrket selvopfattelse, lyst til at lære og mod til at afprøve nye ting. Men de skulle også lære ikke at afvise alt, som var gammelt, bare fordi det var gammelt, eller at gå ind for noget nyt, bare fordi det var nyt.

På godset Brahetrolleborg blev ideerne implementeret i Johan Ludvig Reventlows skolesystem i 1783, der derved skabte en ny lærerkultur med lærere, som ved siden af de nye undervisningsprincipper også var aktive i lokalsamfundet som lærere i aftenskolen og medlemmer af skole- og fattigkommission. De skulle nok have viden om landbrugsdrift og kreaturavl, men havde ikke jord at dyrke. Kun haverne omkring skolerne gav mulighed for praktisk påvirkning af landbokulturen.

Johannes Pade er en glimrende repræsentant for den ny tids lærere. Hans konflikt med forældrekredsen i 1795 afdækker skismaet mellem gammel og ny lærerkultur og viser, at ikke alle forældre forstod eller accepterede de nye undervisningsmetoder. De stod tættere på gejstligheden i dens skepsis over for, at katekismen ikke mere var skolens omdrejningspunkt. Den pædagogiske udvikling var dog ikke til at stoppe. De filantropiske ideer om faglig undervisning og begrebs- og forstandsudviklende undervisningsmetoder blev grundstenen i de første oplysningsprægede seminarier i kongeriget.

Den kritik, som rejste sig i løbet af 1790'erne, rettede sig mod lærernes personlighed og myndighed i embedet, men også mod specielt Brahetrolleborgs strenge metodeensretning. Kritikken af lærerne påvirkede seminariernes syn på lærernes funktion i landsbysamfundet, som det kan ses i Høegh Guldbergs tale ved Blaagaard Seminariums 10-års jubilæum i 1801. Talen slog fast, at lærerne i alt skulle lade sig lede af præsterne.

Nedlæggelsen af degneembederne med udlæggelse af degnejorden til landsbylærerne i de første tiår af 1800-tallet gjorde lærerne i landdistrikterne til landmænd, og dette fik store konsekvenser for læreruddannelsen og lærerkulturen.

Dygtigt landmandskab og haveekspertise blev fra nu af en vigtig del af lærerens renommé i lokalsamfundet. Således havde lærernes funktion ændret sig markant fra tiden før 1783, men ængstelsen for selvrådighed og for overvurdering af egen formåen fulgte seminaristerne ind i det nye århundrede og lagde grunden til et nyt tæt samarbejde mellem gejstlighed, seminarier og lærere. Der skete store forandringer i det indhold, som lærerne skulle formidle. Katekismen og forklaringen var nu blot to af skolens mange lærebøger. Forståelsen af det læste og hørte var blevet det grundlæggende element i indlæringsprocessen. Den skulle lærerne sikre ved at træne børnene i begrebsforståelse, forstandsøvelse, sokratiske samtaler og ved læseindlæring i en læsebog. Udfordringen fra seminariernes side bestod i at gøre lærerne i stand til at undervise i det nye indhold og med nye metoder, samtidig med at der skulle findes en balancegang, hvor lærerne ikke udfordrede de traditionelle hierarkier i samfundet – særligt i forhold til sognepræstens standsmæssige rolle.

SUMMARY

The article follows the teacher training in Denmark from the 1780th until the beginning of the 19th century and the teacher culture this period represents. The Kiel Seminarium in Holsten from 1781 was a great inspiration for the enlightenment of the Danish school people, among others the estate owner Ludvig Reventlow at Brahetrolleborg in Fynen. Reventlow introduced a new school system at Brahetrolleborg in 1783. He had three teachers at his schools that were all educated at the Kiel Seminarium. His own private teacher, J.C.G. Claussen had been a teacher at the Kiel Seminarium. In 1791 he became the first teacher at Blaagaard Seminarium in Copenhagen, the first enlightenment inspired teacher training college in the kingdom. Reventlow founded his own teacher training college at Brahetrolleborg in 1794 greatly inspired by his pedagogical coach, the German theologian and pedagogue; Peter Villaume.

Ingrid Markussen, f. 1938, mag.art i historie 1966 fra Københavns Universitet, dr.philos. 1992 ved Oslo Universitet. Ansat ved Danmarks Lærerhøjskole 1966-1997. Professor emeritus i idehistorie ved Oslo Universitet (Institutt for filosofi, ide-og kunsthistorie og klassiske språk). Forsker i væsentlige drivkræfter bag skolens udvikling i Danmark og Norden (protestantisme, stat-borger, pædagogisk tænkning og opdragelse). Seneste udgivelser: *Sagens sande Beskaffenhed. Ludvig Reventlows skoleform på Brahetrolleborg 1783 set i lyset af en forældrekloge*. 2019; *Pades forsvarsskrift*. 2019; *Oplysning og nyttige kundskaber i Pædagogikkens idehistorie*. 2017.

KILDE- OG LITTERATURLISTE

Utrykte kilder

- Rigsarkivet i København. Kommissionen af 22.5.1789 ang. Det almindelige Skolevæsen. Blaagaard Seminarium 1801-06. Jonstrup Seminarium forskellige år.
- Fyns Stift Bispeembedet. Ansøgninger ang. Seminarer 1791-1804. 635. Rigsarkivet i Odense.
- Fyns Stift Bispeembedet. 1800-1810. Stiftets Seminariers breve. Rigsarkivet i Odense.
- Brahetrolleborg godsarkiv. Rigsarkivet i Odense. Brahetrolleborg Seminarium, Forhandlingsprotokol, 1794-1824.
- Brahetrolleborg godsarkiv. Rigsarkivet i Odense. Birch, C. C. (1784), *Forskriftsamling med Anviisning til den rette Brug af dem, udarbejdet til Skolernes Nytt i Brahetrolleborg Sogn*.
- Brahetrolleborg godsarkiv. Rigsarkivet i Odense. Haagerup Skoleprotokol 1783-1800. 12. a.10.
- Brahetrolleborg godsarkiv. Rigsarkivet i Odense. Gærup skoleprotokol 1784-1811. 12. a. 7.
- Brahetrolleborg godsarkiv. Rigsarkivet i Odense. Retsakter, diverse. 1777-1800. Aktstykker i Retssagen mod Skoleholder Johannes Pade. 1796, 6. a. 8.
- Rigsarkivet i Åbenrå. Johannes Hansen Pades selvbiografi, 1750-1836. 1144/1.
- Gærup skolemuseum. Skolekommissionsprotokol for Brahetrolleborg 1783-1834.

Trykte kilder

- Appel, C. & M. Fink-Jensen (2013), *Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*. Bd.1 af *Dansk Skolehistorie*. 1-5. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Baumgarten, T. (1915), *Danmarks anden Seminarist Joh. Pades Autobiografi og Familien Pades Stamtavle*. Sætryk af Arkiv for Genealogi og Heraldik. E. Hestbek bogtrykkeri. Aarhus.
- Birch H. J. (udg.) (1780), *Sturms Betragtninger over Guds Gierninger i Naturens Rige paa hver Dag i Aaret og Betragtninger og Bønner af J. A. Cramer*. Kbh.: Gyldendal.
- Bobé, L. (1895-1931), *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekrede i Tidsrummet 1770-1827*, bd. 1-10. Lehmann & Stages Forlag. København.
- Christensen, D. C. (1981), Lærerinteresser og læreruddannelse. I: *Årbog for dansk Skolehistorie*. s. 51-103. Kbh.: Selskabet for dansk Skolehistorie.
- Cramer, J. A. (1785), *Kort Underviisning i Christendommen, anordnet efter Allerhøjeste Befaling til almindelig Brug i de danske Skoler i Hertugdømmet Slesvig, for at lære rigtig at forstaa Luthers lille Catechismus*. Slesvig: Trykt i det Kongelige Dødstumme- Institut.
- Høegh Guldberg, F. (1801), Det blaagaardske Landalmuelærerseminariums første Tiaarsfest, høitideligholdt d. 14. Marts 1801, med følgende Tale og Sang. I: *Minerva*.
- Kant, I. (1784), Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? *Berlinische Monatsschrift*.
- *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge – Fogtmans Rescripter 1785-86*.
- Larsen, Christian, Nørr, E. & Sonne P. (2013), *Dansk skolehistorie. Da skolen tog form 1780-1850*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Larsen, J. (1984), *Bidrag til Den danske Skoles Historie*. Bd. 2.1784- 1818. Kbh.: Unge Pædagoger.
- Larsen, J. (1914), *Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse aktmæssigt fremstillet*. Kbh.: Schultz Forlagsboghandel.
- Larsen, J. (1984), *Bidrag til den danske skoles historie*, Bd.1. 1536-1784. 1916. Kbh.: Unge Pædagoger.
- Larsen, J. (1900): Pædagogiske Afhandlinger. Af L. Reventlow. *Til Opdragelsens Historie*. Aktstykker 1., udg. af Vor Ungdom. Kbh.: Det nordiske Forlag.
- Markussen, I. (1988), *Visdommens lænker. Fra Reventlow til skolelov*. Odense: Landbohistorisk Selskab.
- Markussen, I. (1993), Brahetrolleborg Skoleholder-Seminarium 1794-1826. I: *Fynske Årbøger*, s. 57-73.
- Markussen, I. (1996), "En fornumstig Quinde." Mandens opdragelse af kvinden. I: Karen Hjort; Grethe Ilsøe & M. Kragelund (red.), *Bur*, s. 120 -139. Kbh.: Arki-Varia.

- Markussen, I. (2005), Læreruddannelsens første tid. I: *For at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder*. (s. 19-130). Selskabet for Dansk Skolehistorie. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Markussen, I. (2017 a.), Oplysning og nyttige kundskaber. I: Ove Korsgaard et. al. (red.) *Pædagogikkens idehistorie*. Kap.3. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Markussen, I. (2017 b.), Skole og undervisning som del af den evangelisk-lutherske opdragelse i 1700-tallet. I: Niels Henrik Gregersen & Carsten Bach-Nielsen (red.) *Reformationen i dansk kirke og kultur*, s. 351-370. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Markussen, I. (2017 c), Johan Ludvig Reventlow's Masterplan at the Brahetrolleborg Estate. Cameralism in Denmark in the 1780s and 1790s. I: Marten Seppel & Keith Tribe (red.) *Cameralism in Practice. State Administration and Economy in Early Modern Europe*, s. 203-221. Suffolk: Boydell & Brewer. online.
- Markussen, I. (2018), Straf og belønning i Johan Ludvig Reventlows skolereform på Brahetrolleborg 1783. I: *Arr. Idehistorisk tidsskrift*, nr.1., s. 39-56. Olso: Arr.
- Markussen, I. (2019), "*Sagens sande Beskaffenhed.*" *Ludvig Reventlow skolereformer på Brahetrolleborg 1783, set i lyset af en forældreklage*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Müller, H. (1788), *Von der Entstehung, Einrichtung und bisherige Wirksamkeit des königlichen Schulmeisterseminarii in Kiel*. Johann David Adam Eckhart. Altona
- *Odense Adresse Contours Efterretninger*, 4. November, 1786.
- *Pades forvarsskrift*. (2019). Faaborg: Gærup Skolemuseum.
- Rochow, Fr. E. von (1784), *Børnevennen, En Læsebog for Landsbyskolerne*. Overs. af Jacob Wolf, med C. F. Weises Sange for Børn. Kbh.: Gyldendals Forlag.